

Ny arkitektur for nordmenn i Iowa

Arkitekt C.H. Griese, Luther College og kirker i 1860-årene

JENS CHRISTIAN ELDAL

Den norske masseutvandringen til Midtvesten i Nord-Amerika startet i 1830-årene, og norsk-amerikanerne stiftet snart sine egne samfunn og institusjoner, ikke minst knyttet til religiøse forhold. Lutherske menigheter ble dannet av norsk-amerikanerne allerede fra begynnelsen av 1840-årene og organisert i kirkesamfunn nærmere ti år senere. Organiseringen førte også til byggevirksomhet, først og fremst kirkebygninger som det snart ble mange av som ramme om gamlelandets gudstjenesteformer, lære og språk, både i byene og ute på prærien. Mange norske slo seg ned som farmere, ofte konsentrert i områder med mange landsmenn og gjerne sammen med gamle sambygdinge, så forholdene lå godt til rette for å danne egne norske menigheter i det nye landet. Bygningene kunne bli svært forskjellige ut i fra vekslende ambisjoner og tilgang på økonomiske og bygningsfaglige ressurser, men i stil og form skiller de seg likevel sjelden ut fra vanlig amerikansk byggeskikk i Midtvesten. Bare unntaksvis aner man at en arkitekt har vært involvert og skapt arkitektur som skiller seg spesielt ut i fra det alminnelige og vanlige.

En av de bygningene som tidlig skilte seg ut i både dimensjoner og stilvalg var hovedbygningen ved det norsk-amerikanske Luther College i Decorah, Iowa, oppført 1862–1865 med full utbygging til symmetrisk utforming i 1874. Året etter ble den kalt "an imposing structure in the Norman-Gothic style of architecture".¹ Colleget var oppført i småbyen Decorah i det nordøstre hjørnet av Iowa, nær grensen til statene Minnesota i nord og Wisconsin i øst. Den rikholdige litteraturen om Luther College og tilhørende norsk-amerikanske forhold forteller mye om bygging, bruk og disposisjon og om finansiering, men ikke om spesifikt arkitektoniske forhold som stil og form. Om arkitekten heter det bare sparsomt at han var C. H. Griese fra Cleveland i Ohio.

Få år senere fikk tre norsk-amerikanske menigheter oppført nye kirker på landsbygda like utenfor Decorah. De var alle tegnet av den samme C. H. Griese i 1869 og skiller seg med sin fullt utviklete nygotikk tydelig ut fra den kirkearkitekturen som hadde vært vanlig i de mange norsk-amerikanske menighetene i området. Det kan se ut til at de markerte et stilskifte.

Her skal disse fire bygningene vurderes nærmere, deres tilblivelseshistorie, arkitekt og arkitektur. Hvilke organisatoriske og praktiske behov lå til grunn for byggingen? Hvilken bakgrunn

hadde arkitekten og hvordan kom nordmennene i kontakt med ham? Og hvor hører disse bygningenes arkitektur hjemme i sin samtids europeiske, amerikanske og norsk-amerikanske sammenheng?

De lokale bygningshistoriene bygger i hovedsak på delvis trykt eldre og nyere, lokalt kildemateriale og historikker. De sammenlignende vurderingene her bygger på enkelte oversikter over tysk historistisk arkitektur og noen mindre amerikanske studier av arkitektur i perioden, spesielt av collegebygninger. Dessverre finnes ikke en generell oversikt over periodens bygge-

Ill. 1. Old Main, Luther College etter fullføringen i 1874. Foto: Andrew Larsen Dahl 1876. Luther College Archives.

skikk i Midtvesten, noe som ville ha vært til stor hjelp ved analyseringen. Forhåpentlig vil den her foreliggende vurderingen av arkitekt Grieses arbeider for nordmennene i Iowa kunne bidra til økt generell kunnskap også om byggeskikken i området.

Den norske Synode og Luther College

Byggherre for Luther College var Den norske Synode, stiftet i 1851–1853 under navnet Den norsk evangelisk lutherske kirke i Amerika. De tre kirkebygningene som her skal behandles, tilhørte også dette kirkesamfunnet. Dette var lenge det største norsk-amerikanske kirkesamfunnet, men virket alt fra starten av parallelt med mer lavkirkelige samfunn i tradisjonen etter Hans Nielsen Hauge, fra 1860-årene også noen flere lutherske kirkesamfunn i spennet mellom disse to. Den norske Synode sto for en mer høykirkelig luthersk ortodoksi som i stor grad preget også den norske statskirken og mange av statskirkene i tyske stater med luthersk konfesjon. Med sterke brytninger mellom ortodoksi og folkelig vekkelseskristendom både innenfor kirken hjemme i Norge og blant kirkefolket i USA, tilkom det mot slutten av 1860-årene også mer bredkirkelige organisasjoner. Den norsk-amerikanske kirkehistorien ble sterkt preget av alvorlig strid mellom disse religiøse retningene og innbitt kamp om lærespørsmål.² Her vil lærestrid og teologi bare bli trukket inn der det hadde betydning i valget av alliansepartnere og dermed for arkitektvalget og utformingen av de fysiske rammer for det kirkelige liv.

Rundt 1860 besto Den norske Synode av 100 menigheter som ble betjent av 29 prester. I 1873 var tallene økt til 335 menigheter og 74 prester, og medlemstallet var nå 80 000.³ Tallene avspeiler økende masseinnvandring og store behov for nye kirkebygninger. Det gjennomsnittlige medlemstallet pr. menighet i 1873 var bare 238 så det sier seg selv at ikke alle menigheter hadde egen kirke, men også mange eldre menigheter vokste og trengte ny kirke, større og flottere enn den forrige, så det var stor nybyggingstakt også blant de veletablerte menighetene. Dessuten var norsk-amerikansk kirkebygging preget av sterk tro, ikke minst på mulighetene for fortsatt vekst og vilje til å skape ambisiøse fysiske rammer rundt sin kirkelige virksomhet, selv i små forhold med begrensete ressurser.

Veksten avspeilte også et økende behov for prester til å betjene alle de nye menighetene. Synodens menigheter var fra starten i 1840-årene betjent av prester utdannet ved Universitetet i Oslo. Det skulle snart bli tydelig at det ikke var mulig å skaffe nok prester ved kallelse fra Norge, og i 1857 inngikk Den norske Synode samarbeid med den tysk-amerikanske Missouri-synoden om utdanning av prester ved deres teologiske Concordia-Seminar i St. Louis, Missouri. Der sto man for en ortodoks luthersk teologi som også skulle bidra til å trekke Den

norske Synode i konservativ retning, og her skulle de vordende norsk-amerikanske prestene nå få sin teologiske og praktisk-teologiske utdannelse. Avtalen innebar også ansettelse av en norsk teolog for å ivareta den norske delen av presteutdannelsen.⁴

Ved utbruddet av den amerikanske borgerkrigen i 1861 gikk det rykter om at lærerne ved Concordia-seminaret sto på sørstatsunionens side, og det brøt ut stor strid om slaverispørsmålet i norsk-amerikanske miljøer. De ledende teologene i Den norske Synode tok ikke direkte standpunkt, men i samarbeid med sine tyske kolleger i Missouri-synoden erklærte de at slaveri ikke var i strid med Bibelens ord. Dette provoserte voldsomt blant legfolkene og bidro til et sterkt ønske om å få opprettet en egen skole som kunne få avsluttet samarbeidet med de konservative tyske lutheranerne. Seminaret i St. Louis ble stengt en periode på grunn av krigshandlinger i 1861, og samme sommer bestemte Den norske synodes årsmøte at man skulle opprette egen skole. Legfolkets raseri i slaverispørsmålet regnes som bakgrunn for beslutningen om at man straks skulle komme i gang med undervisning på midlertidig sted inntil man snarest mulig kunne komme i gang på permanent basis i egne lokaler i Decorah i Iowa.⁵

Luther College ble navnet på skolen, og allerede året etter flyttet den inn i midlertidige lokaler i Decorah. Synoden og den nye skolen skulle likevel ikke på lenge bryte kontakten med Concordia-seminaret i St. Louis. Luther College ble aldri selv noe presteseminar, men var lenge en forskole på high school- og college-nivå opp til bachelor-grad, nærmest sammenlignbar med den tradisjonelle norske latinskolen. Samtidig ble det også undervist i liberale fag innenfor et forsvarlig luthersk rammeverk. Fremdeles skulle synodens norsk-amerikanske teologistudenter reise til Missouri-synodens teologiske seminar i St. Louis for å fullføre sin utdannelse på universitetsnivå. Dette varte til 1878 da Den norske Synode opprettet et fullstendig praktisk-teologisk seminar i Madison, Wisconsin etter to års forsøk med en presteskole der.⁶

Arkitekt C. H. Griese

Byggekomiteen som ble nedsatt på synodemøtet sommeren 1861, tok allerede i august kontakt med arkitekt C. H. Griese og hadde møte med ham i oktober. I løpet av vinteren utarbeidet han planer for hovedbygningen, og de ble vedtatt på synodemøtet sommeren 1862.⁷ Noen kilder omtaler arkitektfirmaet som Griese og Weile, som kan spores tilbake til et møte i januar 1864, men alt tyder på at det var Griese som hadde ansvaret for prosjekteringen av Luther College før samarbeidet med Weile ble innledet.⁸ Kompanjongen Weile ble heller ikke nevnt av skolens bestyrer Laur. Larsen i innvielsestalen for colleget 14. oktober 1865, mens Griese ble hyllet for innsatsen: "alene hans Tegninger fylde store Kister", og Larsen nevnte spesielt én ekstra egen-

skap i tillegg til de faglige: "Og han har ikke bare arbeidet med sit Fags Kunster; han er en Christen og en Lutheraner, og har arbeidet med os ogsaa i Bønnen til Gud om at han uagtet alle Vanskeligheder vilde lade Værket lykkes".⁹ Tro og konfesjon lå så opplagt til grunn for hele prosjektet, men var tydeligvis også integrert i praktisk organisering og gjennomføring.

Biografiske skisser om C. H. Griese ble publisert både i 1908 og 1921. De stemmer ikke helt overens i opplysninger og kronologier for utdanning og emigrasjon. Enkelte detaljer kan avklares ved hjelp av andre kilder.¹⁰ Han var født 24. april 1821 i byen Lütjenburg i Holstein som var en av de mange små deler av hertugdømmet som ble styrt av den danske kongen. Griese ble døpt Carl Heinrich som i Amerika skulle bli til Charles Henry, vanligvis forkortet til C. H. Han ble murer som sin far, og gjenfinnes som murersvenn på Lolland og Falster i Danmark i 1840-årene, i 1850 i København.¹¹ Ved slutten av 1850 dukker han opp som arkitektstudent ved den tekniske høyskolen i Hannover, men bare i tre måneder. Studentmatrikkelen forteller at han sluttet fordi faren døde,¹² men det kan ikke stemme, for faren var fortsatt i live og reiste i 1857 til Amerika hvor han ble boende hos sin sønn. En forklaring på avreisen fra Hannover kan imidlertid være at Carl Heinrichs første datter var født og at han måtte forsørge familien.¹³ Trolig gjorde han det ved å reise til Amerika hvor han bosatte seg i Cleveland, Ohio, trolig rundt 1850/1852. Han kan senere ha returnert til Europa og kanskje komplettert sin utdanning i Danmark og/eller Tyskland før 1857, men her er kildene ikke konsistente. Det er imidlertid dokumentert at han påny ankom USA fra Tyskland i 1857 sammen med både kone og datter og begge sine foreldre. Når han allerede noen måneder senere ble naturalisert som amerikansk borger, tyder det på at han hadde levd noen år i landet.¹⁴

Registreringene i *Cleveland Architects Database* dokumenterer at Griese var medlem av byens skolestyre i 1860. Der fortelles at han arbeidet som murer og snekker og gradvis bygget opp sin virksomhet som arkitekt og byggmester.¹⁵ Det kan tyde på at han ikke hadde noen formell arkitektutdanning. Databasen har registrert 20 bygninger med Griese som arkitekt hvorav bare en var i samarbeid med kompanjongen Albert Weile. De eldste var imidlertid så sent som fra 1866, så oppdraget med Luther College fra 1861 var så langt vi hittil vet, innledningen til arkitektkarrieren. Som første arkitektoppdrag var dette i tilfelle så stort at man trolig bør regne med at flere sider ved Grieses tidlige arkitektkarriere i dag er ukjente.

Man kan også undres over hvordan nordmennene kom i kontakt med denne tyske innvandrer som holdt til i en by nesten 1000 km (620 miles) øst for byggeplassen i Decorah. Det var en distanse som posten på denne tiden brukte fem dager på. Grieses hjemstat Ohio og byen Cleveland er heller ikke kjent for vesentlig norsk bosetning, som i tilfelle kunne ha formidlet kontakt.¹⁶ Han må ha hatt egenskaper, kontakter eller tilhørighet som bidro til valget.

Grieses trykte biografi fra 1908 gir indikasjoner på at det var Den norske Synodens samarbeid med de tyske lutheranerne i Missouri-synoden som var kontaktpunktet. Der heter det at Griese var en streng lutheraner og tilhørte nettopp Missouri-synoden. Om ham het det for øvrig at han behersket dansk, men snakket tysk i hjemmet.¹⁷ Det lille som er bevart av korrespondanse fra byggesaken, er brev fra arkitekt Griese til skolens bestyrer, Laur. Larsen, skrevet på tysk i gotisk håndskrift. Det var språk og skrift som de norske teologene var vel fortrolige med.

En annen indikasjon på Missouri-synodens betydning som formidler av arkitektoppdraget finner man ved synodens gamle læresete Concordia-seminaret i St. Louis der de vordende norske prestene fikk sin praktisk-teologiske utdanning. Der var en tysk menighet vokst frem i tilknytning til seminaret hvor de holdt sine gudstjenester i seminarets lokaler. Først i 1867 fikk de bygget egen kirkebygning, Holy Cross Evangelical Lutheran Church, og arkitekten for den var nettopp C. H. Griese. Det sies i denne menighetens historie at det var Missouri-synodens ledende teolog, professor og leder av Concordia-seminaret, C. F. W. Walther som hadde anbefalt arkitekten til dette oppdraget.¹⁸ Walther var en nær kontakt også for teologene i Den norske Synode, men Luther College ble oppført flere år før kirken i St. Louis, så det kan ikke ut i fra dette sies noe sikkert om professor Walthers rolle i nordmennenes valg av arkitekt. Uansett viste professor Brandts tale ved innvielsen i 1865 at felles luthersk bakgrunn ble ansett som både riktig og viktig.

Luther College bygges

Det var en stor bygning som ble planlagt og oppført. Den skulle inneholde alle skolens funksjoner bortsett fra hestestallen som ble oppført ved siden av. Hovedbygningen skulle i tillegg til de egentlige skolelokalene og fest- og kirkesal også være bolig for ca. 100 studenter og noen av lærerne med familier og annet personale.¹⁹

Finansieringen ble basert på innsamlinger i synodens menigheter. En vanlig metode var å få tegnet beløpet for senere innbetaling. Tomt for det store nybygget ble kjøpt ca. en mile utenfor byen hvor det var mulig å plassere bygningen høyt og fritt i landskapet. Der ble det satt i gang grunnarbeider og bryting av stein til grunnmur. Til arbeidsbestyrer ble det ansatt en nordmann, den bygningskyndige Jens Johannesen Næset fra det store norske settlementet Østre Koshkonong i Wisconsin. Høsten 1864 ble det stopp i arbeidene på grunn av uvanlig tidlig snøfall og en streng vinter uten at taket var lagt. Man mente likevel at det skulle være mulig å flytte inn til skolestart 1. september 1865. Også finansieringen var det håp for, mente man, og vedtok å sette igang fullføringen av bygningen, "i Tillid til at Gud fremdeles som hidtil vil gjøre Hjerterne villige og

velsigne Arbeidets Fremgang”.²⁰ Det var i sannhet et prosjekt drevet frem av håp og tro, skritt for skritt etter hvert som midlene ble samlet eller i det minste lovet for senere innbetaling i en ukjent fremtid.

Dette store bygningsprosjektet var satt i gang nesten helt ute ved grensen for den nye bosettingen av Midtvesten, en grense som langsomt ble flyttet vestover. Arbeidene startet bare ca. 15 år etter at første farm ble etablert i denne delen av Iowa der nordmenn var blant de første nybyggerne. Da colleget sto ferdig i 1865, var det også bare ca. 15 år etter at byen Decorah var grunnlagt. Bygningshistoriens mange store og små praktiske sider skulle i stor grad avspeile den store pionerinnsatsen som erobringen av Midtvesten innebar.

Ill. 2. Old Main, første byggetrinn som sto ferdig i 1865. Fotografiet er trolig fra 1865. Luther College Archives.

Det var fremdeles et samfunn med mangelfull infrastruktur, ikke minst før jernbanen nådde hit i 1869.²¹ Transporten var derfor ikke bare langsom, men også tungvint, arbeidskrevende og kostbar. Behovet for store mengder bygningsmaterialer stilte omfattende krav til organisering, produksjon og transport.

Man valgte å bygge i tegl som skulle brennes ved byggeplassen av leire fra tomten. Hele 1,8 millioner teglstein ble brent her. Og man kunne dessuten tjene litt ekstra ved å la teglmakeren brenne også for salg. En egen skogeiendom i nærheten ble innkjøpt for å skaffe nok ved til tegl- og kalkbrenningen. College-eiendommen bød også på grunnmursstein og mørtelsand, og en ovn ble oppført til brenning av kalk til muringen mens en kilde på tomten sørget for vann. Avtale med et steinbrudd i nærheten sikret leveranse av sandstein til hugne bygningsdetaljer. Man måtte søke langt avgårde etter bygningstømmer, men fant til slutt et egnet parti levert i Lansing, nærmeste losseplass ved Mississippi så transportavstanden ble begrenset. Fire inngangsdører og alle vinduer ble produsert av en norsk snekker Hansen i Janesville i Wisconsin hvorfra det krevdes adskillig lengre transport. To tospann ble innkjøpt for transportbehovene, og mye ble dessuten fraktet av de mange norske nybyggerne i området.²²

Usedvanlig lav vannstand i Mississippi i 1864 gjorde tømmerleveransene vanskelige og drev prisene i været. Murerne fusket med utførelsen i forhold til kontraktens spesifikasjoner, og det ble konflikt med oppsynsmannen som arkitekten hadde skaffet for å kontrollere håndverkskvaliteten. Resultatet ble kontraktbrudd, og arkitekten skaffet nye murere fra Chicago. De tre innvendige trapper opp gjennom tre etasjer og med trinnene belagt med jernplater, ble skaffet helt fra arkitektens hjemby Cleveland. Den innvendige murpussingen ble utført med arkitekten som kontraktør. Innvielsen ble feiret 14. oktober 1865, men muring, snekring og maling fortsatte helt til desember før også alle interiørene var ferdige. Inventaret ble laget på stedet, og snekkere arbeidet med det helt til sommeren året etter.²³

Old Main, funksjoner og dimensjoner

Den nye bygningen ble senere kjent under navnet Old Main. Den besto av en hovedfløy som fortsatte videre i en sidefløy mot nord, men var allerede i utgangspunktet planlagt som et langstrakt symmetrisk anlegg med en sidefløy også mot syd. Den søndre fløyen skulle oppføres når det ble behov for mer plass. Det skjedde allerede i 1873–1874,²⁴ men opprinnelig var det bare ca. ¼ av den komplette bygningen som sto ferdig. Denne første Old Main ble ødelagt av brann i 1889, men kunne rehabiliteres med gjenbruk av de opprinnelige murene som fikk enkelte endringer av fasadene, spesielt for å skaffe flere vinduer i den øverste etasjen. Denne ombygde Old Main ble

ødelagt av brann i 1942, og restene ble deretter revet. Her skal vi konsentrere oss om den første Old Main som er kjent bare gjennom et begrenset materiale siden det meste trolig gikk tapt i brannene. Originalmaterialet fra byggeprosessen er tapt bortsett fra 16 brev fra arkitekten til professor Brandt fra perioden april 1864 til april 1865.²⁵ I mangel av originaltegninger må beskrivelser baseres på omtaler og fotografier.

Den bygningen som ble fullført i 1865, var 126 fot (40 m) lang mens hovedfløyen var 52 fot (15,6 m) bred og sidefløyen 44 fot (13,2 m) bred. Underetasjen var 10 fot (3 m) høy, mens de tre hovedetasjene var henholdsvis 14, 13 og 12 fot (4,2, 3,9 og 3,6 m) høye. I hovedfløyen var det attikaetasje som var 10 fot høy og med rommelig loft over. I sidefløyen var øverste etasje hele 16 fot (4,8 m) høy uten loft over. Her var skolens "Festivitetsal" som også ble benyttet til kirke. Underetasjen var oppmurt i dobbelt mur med lufting mellom som ga tørre og varme lokaler for spisesal til 100 personer, to kjøkkener og boliger for husholderens familie og for tjenestefolkene. To vaskeværelser for studentene ble forsynt med vann fra sistene, og så sent som i 1897 ble det presisert at de hadde avløp så man slapp å bære vannet ut. I første etasje var det bolig for tre lærere hvorav to med familie, samt et større leseværelse. I andre etasje var det åtte større og mindre undervisningsværelser og dessuten et gjesteværelse til hver av lærerfamilieleilighetene. I tredje etasje var det i hovedfløyen fire soveværelser til 30 studenter, to sykeværelser og to leseværelser. I fjerde etasje, attikaen, var det fire store sovesaler til i alt 55 studenter. I andre og tredje etasje var det dessuten avdelt to værelser ved hovedtrappen som kunne benyttes til bibliotek og undervisning. Ved full utnyttelse kunne bygningen romme 100 studenter og lærerfamiliene, og hvis bare bestyreren ble boende, inntil 120 studenter.²⁶ Da den andre sidefløyen var oppført i 1874 medførte det også en del endringer i bruk og disponering.

Plassering, form og stil

Old Main fikk en plassering som tydelig var valgt for at bygningen skulle synes fra alle kanter og i vid omkrets. På den store eiendommen på høyden vest for byen ble bygningen plassert tronende på pynten over en skrent der elven Upper Iowa River renner fredelig nedenfor. Der lå

Ill. 3. Old Main. Lys kantmuring utført i lokal sandstein. I vinduet til kirkesalen øverst til høyre anes en rikere utforming av vindussprossene. Utsnitt av foto fra ca. 1865, Luther College Archives.

den store bygningen med sitt tårn også godt synlig øverst i skråningen opp fra Decorah som var vokst frem nede ved elven lengre øst. Bygningen ble plassert med hovedfasaden, tårn og hovedinngang vendt innover på eiendommen slik at dette også ble visningsside sett på skrå opp fra byen.²⁷ Den landlige beliggenheten, høyt og fritt over byen – var en selvbevisst manifestering av tilstedeværelse i landskapet og samfunnet. På samme tomt står nå en ny generasjon Main Building.

Den fremstående plasseringen hadde for øvrig mye til felles med Old Main ved det norsk-amerikanske St. Olaf College som troner over småbyen Northfield i Minnesota. Den bygningen ble reist 10–15 år senere av et annet norsk-amerikansk luthersk kirkesamfunn som også visste å plassere seg mektig i landskapsbildet. Begge disse collegebygningene ble utstyrt med aksialt plassert tårn som i tillegg til plasseringen understreket bygningenes betydning. Tårnet hadde siden middelalderen vært en viktig markør også i den profane europeiske arkitekturen, ikke minst i byenes rådhus der det var et tegn på myndighet, rikdom og selvstendighet, men også i enkelte læreseter. I USA var tårnet i løpet av 1850-årene nærmest blitt obligatorisk i hovedbygningene ved de landlige lærestedene for høyere utdanning etter hvert som middelalderske nystiler overtok for klassisismens former og idealer. I Luther College var det denne nye tidens kunnskapshøyborg som ble uttrykt med arkitektoniske virkemidler på en fremtredende plass i landskapet.

Collegeområdet har et parkanlegg som er et fremragende verk av den såkalte *Prairie School* i Chicago som baserte seg på linjer, former og vegetasjon i det nordamerikanske prairie- og savannelandskapet. Dette parkanlegget er imidlertid en nyskaping fra tiden rundt collegets 50-årsjubileum. Det opprinnelige landskapet var derimot preget av villvokst prairie med en del store eiketrær og mye tett buskvegetasjon. Plassen foran bygningen var dessuten såret av en diger grop etter all leiren som var tatt ut til teglsteinsproduksjonen. I løpet av 1870-årene utførte elever omfattende planering under ledelse av en professor, og busk og kratt ble ryddet og erstattet med plen og eng, mens mange store eiketrær ble spart. En ny husholder ved midten av 1870-tallet anla mange kjøre- og spaserveier. Et dominerende innslag ble en rettlinjet allé på det siste stykket fra byen frem til hovedinngangen.²⁸ Man fikk således en kraftfull barokkakse som skar seg gjennom den frie bestanden av opprinnelige og ville eiketrær og dannet en videreføring av bygningens monumentalitet. Alléen ble senere fjernet ved omleggingen til Prærieskolens mykere design.

Old Main ble oppført i en blanding av volumer og stilformer fra forskjellige perioder og er således typisk for flere retninger innen 1800-tallets historisme. Den planlagte symmetrien som

ble fullført i 1874 er hentet fra barokkens palasser slik det var vanlig for 1800-tallets større institusjonsbygg. Detaljeringen er derimot hentet fra både middelalderens borger og senere tiders palasser. Hovedfløyen, det senere midtpartiet, er på barokkens vis fremhevet med fremrykking av fasaden, mens sentraltårnet med hovedinngangen og flankerende sidetårn har sin bakgrunn i middelalderens borger, men plassert symmetrisk om midtaksen på barokkens vis.

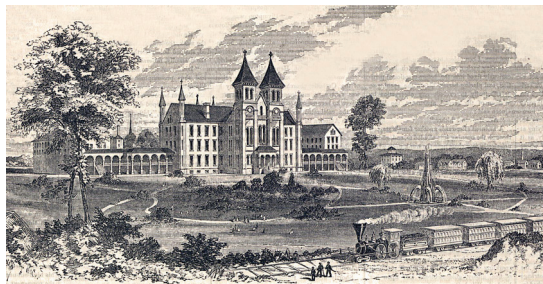
Hovedfløyens fasade fremstår nærmest som en skjerm utspent mellom hjørnetårnene mens sidefløyen får en annen karakter av å være avstivet med pilastre langs andre etasje. Vinduene er gjennomført rundbuede, men med stor variasjon i kanting og overdekning med sandsten hugget i forskjellige former og murt på forskjellig vis. Hjørnetårn og åpninger er delvis kantet med små lyse steinformater som kan se ut som teglstein, men som også var av sandstein i følge avisreportasjen fra innvielsen.²⁹ Hovedfløy og sidefløy har to varianter av middelaldersk borggesims, hovedfløyen med romansk dvergarkade kronet av krenelering. Attika-etasje har sirkelformete vinduer i akse med vinduene nedenfor. Alt dette er typisk for den tyske såkalte rundbogenstil, en stilbetegnelse som etterhvert også har fått plass i engelsk terminologi, også der i sin tyske språkform.³⁰ Et spissbuet avvik finner man i hovedinngangen, men slik formblanding var slett ikke uvanlig. Et langt tydeligere stilbrudd er det i tårnets øverste del med markant nygotikk i klokkeetasjens spissbuer og pyramideformet tårnhette med små arker som også preges av gotikkens formspråk. Man kan undres på om arkitekt Griese kan ha blandet sammen flere forskjellige inspirasjonskilder og forbilder her i sitt tidlige forsøk som arkitekt uten å ha lykkes helt i sammenmeltingen.

Et eller flere tårn var som allerede nevnt vanlig i amerikansk college- og universitetsarkitektur i mange årtier rundt midten av 1800-tallet. Et alminnelig trekk der var også lokalisering med en landlig beliggenhet og samling av mange funksjoner under samme tak i en hovedbygning. Eric Johannesens undersøkelse av slike skoleanlegg i arkitekt Grieses hjemstat Ohio viser at Old Main ved Luther College ble utformet innenfor et veletablert amerikansk mønster der forskjellige varianter av rundbuestil var utbredt med preg av romanske, italienske eller andre renessansestilformer. Hans Ohio-materiale får ham til å konkludere at stilvalget fulgte kronologien siden alle hans bygninger fra perioden 1850–1870 var i varianter av rundbuestil.³¹ Old Main som var tegnet i 1862, passer svært godt inn i det samme generelle bildet.

Johannesen trekker blant annet frem Antioch Hall ved Antioch College i Yellow Springs fra 1852–1853 og påviser hvordan den med sin nyromanske stil, hjørnetårn og to sentrale tvillingtårn var inspirert av Smithsonian Institution i Washington DC fra 1846–1849, som riktignok var asymmetrisk i komposisjonen i motsetning til Antioch Hall. Mellom disse to i tid lå imidlertid en

Til høyre: Ill. 4. Antioch Hall ved Antioch College, Yellow Springs, Ohio, 1852–1853, arkitekt Alpheus M. Merrifield. Arkadene på sidene ble aldri oppført. Tressnitt fra Gleason's Pictorial, Boston 1. okt. 1859. <http://hd.housdivided.dickinson.edu/node/18835>.

Nedenfor: Ill. 5. College Hall, Lake Erie College, Painesville, Ohio 1857–1859, arkitekt Charles Wallace Heard. Foto: "Dkocan", Wikimedia Commons 2007.

langt mer symmetrisk collegebygning, Davis Hall ved Worcester Academy i Massachusetts, som byggmesterarkitekten for Antioch Hall var vel kjent med. Han trekker også frem en annen Ohio-variant av rundbuestilen i Lake Erie College i Painesville fra 1857–1859 der konsollgesimsen gir bygningen et preg som ligner mer på den vanlige amerikanske varianten av nyrenessanse, "Italianate", enn på middelalderformer. Arkitektene her var i likhet med C. H. Griese også fra Cleveland.

Vi får også vite at både Antioch Hall og College Hall, Lake Erie var enormt store for sin tid med 180 fots (54 m) lengde. Til sammenligning var Luther College bare ca. 10 m kortere etter at bygningen ble komplettert med sin andre sidefløy i 1874. Johansen gjør det også klart at det vanligvis var byggmestre som tegnet slike bygninger både i Ohio og i andre eksempler han nevner lengre øst, slik det også var ved Luther College ut i fra det vi vet om C. H. Griese. De benyttet i stor grad plansjeverk som utgangspunkt for sine egne verk og satte sammen former og detaljer

Ill. 6. Rådhuset i Kamenz, Sachsen 1846–1848, arkitekt C. A. Schramm. Foto: J. Chr. Eldal 2012.

fra forskjellige forbilder. Bare sjelden ble hele bygninger hentet ut fra denne litteraturen. Også kirkesamfunn som byggherrer var det vanlige i Ohio. Man arbeidet ikke bare for høyere utdanning, men for å opprettholde samfunnets religiøse karakter og sitt eget kirkesamfunns egenart.³²

Søk blant college-materiale fra samme periode i andre stater, kan tyde på at forholdene som Johansen har kartlagt i Ohio er ganske representative.³³ Luther College faller dermed også inn i et tydelig mønster med amerikanske bygningstyper og amerikanske institusjoner ikledd nyere stilformer hentet fra europeiske nystiler, men på amerikansk vis. Mulighetene for spredning av ideer var også så mye rikere enn de Johansen har påpekt om faglitteratur og plansjeverk. Svært mange av bygningene var også avbildet i billige publikasjoner som ikke bare kunne

inspirere byggmesterarkitekter, men også bidra til å skape ønsker og tanker hos potensielle byggherrer og danne grunnlag for kommunikasjon med arkitektene.

Med dette kunne den stilmessige og arkitektoniske behandlingen av Luther College ha vært avsluttet om det ikke var for at midtpartiet i Old Main er så ualminnelig likt rådhuset i den tyske byen Kamenz ca. 40 km nordøst for Dresden i Sachsen, i det sydøstlige Tyskland.

Rådhuset i Kamenz ble oppført 1846–1848 i tidstypisk rundbogenstil påvirket av Karl Friedrich Schinkel (1781–1841) i Berlin med sentraltårn og hjørnetårn, rundbuevinduer i tre etasjer og attika-etasje med sirkulære vinduer, at man lett kan tro at fasadekomposisjonen i Old Main er hentet direkte herfra. Arkitekten var Carl August Schramm (1807–1869) som kom fra byen

Zittau lengre øst i Sachsen. Der hadde han slått seg ned etter arkitektutdannelse i Dresden og praksis i Schinkels miljø i Berlin. Når man dessuten vet at Schramm var lærer og etter hvert professor ved Baugewerkeschule i Zittau der man utdannet bygningshåndverkere, byggmestre og arkitekter,³⁴ kan man undres på om man her har funnet stedet for C. H. Grieses ukjente utdanning og et viktig påvirkningspunkt. Griese finnes imidlertid ikke i skolens nylig gjenopplagte og publiserte elevprotokoll.³⁵

Rådhuset i Kamenz har for øvrig en fremtredende plass som eksempel på rundbogenstil i den tyske arkitekturhistorikeren Dieter Dogners oversiktsverk om historismens arkitektur. Der skriver han malende om tårnet som rager over bygningen som tegn på kommunal selvstendighet, og "i ubekymret friskhet er middelalderske bygningsformer av forskjellige geografiske og stilmessige opphav blandet sammen".³⁶ Det var en karakteristikk som like gjerne kunne ha vært brukt om Old Main. Her kan også tillegges at arkitekt Schramms biograf nylig presenterte rådhuset i Kamenz som et av de vakreste som var bygget i Tyskland i første halvdel av 1800-tallet.³⁷

Man kan fortsatt undre seg over hvordan Griese kan ha kjent rådhuset i Kamenz hvis det ikke er slik at det finnes andre bygninger som kan ha fungert som en missing link i Tyskland eller i Amerika. Det er så langt fra Sachsen til de stedene vi vet at Griese har kjent nord og vest i Tyskland at mulighetene er mange. Men det finnes et litografi som viser rådhuset i Kamenz og trolig er laget i årene rundt 1850. Kanskje kommer det fra en bokutgivelse, men det har ikke vært mulig å oppspore en publikasjon hvor trykket med rimelighet kan ha inngått. Kanskje er det av den typen enkle trykk som ble produsert til rimelig veggpynt. Og tilfeldigvis ligger et eksemplar i disse dager ute til salg på internett og kan bidra her som illustrasjon. Slike trykk kunne forekomme i store opplag, og det er i alle fall en mulighet for at dette kan ha inspirert en byggmesterarkitekt som Griese. Man kan også spekulere i at professor Walther ved Concordia-seminaret i St. Louis

Ill. 7. Rådhuset i Kamenz, litografi ca. 1850. Gjengitt med tillatelse fra Antiquariat Koenitz im Schloss Pillnitz, Dresden.

var fra Sachsen og kan ha vært en formidler, eller kanskje like gjerne andre blant alle de tyske innvandrerne innen Missouri-synoden som vi får tro vanket blant arkitekt Grieses omgangskrets. Til tross for de mange likheter med datidens amerikanske collegebygninger er det altså likevel tydelig at bygningen er sterkt påvirket av tysk arkitektur, av en bygning som regnes som et skoleeksempel på tysk rundbogenstil.

Interiøret i Old Main er kjent fra noen ganske få fotografier som gir begrenset informasjon. De fleste er dessuten fra tiden etter brannen i 1889 og viser den nyinnredningen som fulgte etterpå. Her var bygget stort med et stramt budsjett, og det er intet som tyder på at man brukte store ressurser på utsmykning og dekor. Det lille man kan lese ut av bildene tyder på stor nøkternhet. Et foto fra 1876 viser spisesalen i kjelleren som hadde krysshvelv båret av kraftige søyler, kanskje av støpejern. Innredningen var meget enkel med langbord og benker uten ryggstøtte. Det er mulig at de større rommene oppe i etasjene allerede nå var preget av kraftige dragere i himlingene understøttet av slanke støpejernsøyler slik det i alle fall var etter brannen i 1889.

Om festsalen ovenpå vet vi i det minste fra beskrivelser at den hadde en form for åpent loft, og eksteriørfotografier viser vinduer med en inndeling som tydeligvis var dekorativt utformet og skulle gi et slags kirkelig preg. Colleet var bygget for undervisning og skilte seg neppe fra andre tilsvarende undervisningsbygg. Festsalen skulle derimot også være lokale for skolen og den lokale menighetens gudstjeneste og hadde trolig en innredning som var spesifikt luthersk og kunne skille den fra andre kirkesamfunn. Det skal vi komme tilbake til.

Nye kirker i Iowa

C. H. Griese dukket snart opp igjen som arkitekt for nordmenn i Iowa. Det var i de tre kirkene Washington Prairie, Glenwood og Stavanger som alle tilhørte Den norske Synode og det store prestegjeldet Little Iowa som strakte seg syd- og østover fra Decorah og ble betjent av pastor Vilhelm Koren. Han var en av de ledende teologene i Den norske Synode med tette forbindelser til Missouri-synoden og det teologiske seminaret i St. Louis. Koren hadde vært en pådriver for opprettelsen av Luther College og var sekretær for byggekomiteen som skaffet tomt og arkitekt og ledet oppførelsen. Han må ha kjent arkitekt Griese personlig og ikke minst ha opplevd hans kirke Holy Cross ved sine besøk hos de tyske kollegene i St. Louis, så arkitektvalget var denne gangen ingen overraskelse. Allerede i 1868 hadde Griese besørget altertavle, prekestol og døpefont, sannsynligvis etter egne tegninger, til den norske lutherske kirken i småbyen Calmar som også tilhørte Korens store prestegjeld, og var blitt utvidet dette året.³⁸ Det er for øvrig identifisert en fjerde norsk-amerikansk kirke tegnet av arkitekt Griese. Det er den nygotiske Vor Frelsers

kirke i Brooklyn, New York fra 1885 som imidlertid faller utenfor de geografiske og kronologiske rammene for denne undersøkelsen.³⁹

De tre nye kirkebygningene ble alle oppført i lokal kalkstein og skiller seg ut fra det som hadde vært vanlig i området, med en rikere nygotisk detaljering som ga et lettere uttrykk. Karakteristisk for alle tre er bruken av strebepilarer som avtrappes oppover og gir liv til fasadene. Medvirkende er også variert muring av dør- og vindusomramninger der detaljeringen er forskjellig i alle tre kirkene. Tårnutformingene bidrar til betydelig individualisering, Washington Prairie med høyt vesttårn kronet av slank og høyreist tårnhette, Glenwood med en åttekantet øvre tårnetasje som først ble oppført i 1892, og Stavanger som den minste med en åttekantet takrytter over vestre møne. Alle tre var langkirker, Stavanger uten kor som eventuelt skulle bygges senere hvis det ble behov for utvidelse, mens de to andre hadde grunne kor som avtegnet seg som smalere enn skipet også i eksteriørene.

Alle tre kirkene var trolig tegnet i 1869 da byggearbeidene startet i Washington Prairie og Stavanger, mens byggingen i Glenwood startet året etter. Det drøydde litt både med bygging og finansiering så det tok 4–5 år før de to første ble innviet i desember 1873 og Glenwood som den siste i november 1874. Både på Washington Prairie og i Glenwood hadde man allerede i 1865 vedtatt at presten skulle skaffe tegninger og kostnadsoverslag, og det var lenge planer om bygging i teglstein. I 1867 vedtok alle menighetene også å overta en stor del av gjelden etter bygg-

Ill. 8. Altertavle i Stavanger kirke, Iowa, laget for Calmar kirke 1868 og flyttet hit i 1887. Trolig tegnet av C. H. Griese. Kopien av Thorvaldsens Kristusfigur hørte opprinnelig ikke med. Foto: J. Chr. Eldal 2012.

III. 9. Washington Prairie kirke, Iowa 1869–1873, arkitekt C. H. Griese. Foto: J. Chr. Eldal 2010.

III. 10. Glenwood kirke, Iowa, 1870–1874, arkitekt C. H. Griese. Tårnets klokkeetasje oppført 1892. Foto: J. Chr. Eldal 2010.

Ill. 11. Stavanger kirke, Iowa, arkitekt C. H. Griese 1869–1873. Foto: ca. 1918, før fasadenes kalksteinsmurer ble innkledd. Norwegian-American Historical Society, Northfield.

ingen av Luther College, så det var store løft for dem med kirkelige byggearbeider i denne perioden.⁴⁰ Og alt dette skulle finansieres med innsamlinger i menigheten.

Den nye kirken på Washington Prairie skulle avløse den enkle pionerkirken som var blitt oppført i 1855, kort tid etter etableringen av menigheten. En sammenligning med denne og noen norsk-amerikanske kirker som nylig var oppført i området viser tydelig hvilke radikale endringer som kom med arkitekt Grieses nye kirkebygninger.

Washington Prairies gamle kirke var blant de aller første som ble oppført i de nordre deler av Iowa og var så enkel i utformingen at karakteristikker er vanskelig, mens Big Canoe fra 1863–1867 var tydelig preget av enkle klassisistiske former og mer av amerikansk tradisjon som var utviklet fra puritanernes *meeting houses* enn av europeiske kirkearkitekturtradisjoner. Kirkelig kultur og tradisjoner som innvandrerne møtte blant sine nye amerikanske naboer som også deltok i bosettingen Midtvesten, hadde sine velutviklede amerikanske tradisjoner og lokale forankring som med styrke kunne påvirke de nye europeiske innvandreneres materielle kultur og

deres medbrakte skikker. Her var mange muligheter for endring og integrering i det nye landet. I East Paint Creek fra 1869–1870 var nygotiske dør- og vindusåpninger mer markante, men murverket var fremdeles alderdommelig bastant og fattig på detaljer. De mer moderne elementene som baldakinen og tårnet i tre, var resultatet av senere modernisering rundt 1900 og hørte ikke med da kirken ble innviet i 1870. Det er tydelig at arkitekt Grieses kirkebygninger representerte store endringer i stilutviklingen i dette området. De foregående norsk-amerikanske kirkene var formet og oppført av norske innvandrere, og enda flere av dem fikk nå delta som håndverkere og lære nytt som skulle bidra til å prege kirkebyggeskikken fremover. Det var nemlig vanlig at norsk-amerikanerne benyttet landsmenn når de bygget kirkene sine.⁴¹

De nygotiske stiltrekkene i C. H. Grieses nye kirker for norsk-amerikanerne er såpass generelle at det er vanskelig å peke på bestemte inspirasjonskilder, men det later til at de norske og tyske lutheranerne gjerne foretrakk den nygotiske langkirken med ett tårn i midtaksen, mens mange andre og ofte mer lavkirkelige kirkesamfunn i Amerika etter 1850 stadig oftere bygget totårns fasader, gjerne kombinert med nye

Øverst:

Ill. 12. Washington Prairie, Iowa, den første kirken fra 1855. Fotografiet er trolig fra 1870-årene, en tid etter fraflytting. Foto: i nåværende kirke.

Nederst:

Ill. 13. Big Canoe kirke, Iowa, 1863–1867, arkitekt Andrew Anderson. Revet ca. 1900. Foto: i nåværende kirke.

breddeplanformer. De to tårnene ble plassert ved hvert sitt hjørne på inngangsfasaden, og gjerne som en asymmetrisk løsning med forskjellige høyder og variert detaljering.⁴² Det kan også se ut til at tårn med høye og slanke tårnhetter var langt mer vanlige innen den tyske og norske nygotikken enn i Storbritannia og USA. Blant lutheranerne ble langkirke-løsningen med ett tårn aksialt plassert dessuten fremmet av det såkalte regulativet fra Eisenach hvor man på et luthersk kirkemøte fastsatte regler for kirkenes utførelse i 1861. Dette var regler som ble meget styrende både i tysk og i norsk kirkearkitektur. Også Den norske Synode i Amerika fant dem passende som overensstemmende med gammel norsk tradisjon slik det ble uttrykt på trykk i 1863.⁴³ Langkirke-tradisjonen forble derfor sterk blant de norsk-amerikanske lutheranerne, og først rundt 1890 ble de mer mottagelige for de nye amerikanske planformene i kombinasjon med totårnsfasader.⁴⁴

Allerede kirken Holy Cross som Griese hadde fått oppført i St. Louis rett før de norske kirkene i Iowa, hadde langt på vei de samme hovedformene. Proporsjonering og plasseringen av dører og vinduer stemmer godt overens. Men Holy Cross skiller seg ut med en annen karakter skapt av fasadematerialet

Øverst til høyre:

Ill. 14. East Paint Creek kirke, Iowa, 1869–1870, arkitekt W. O. Erickson. Foto: J. Chr. Eldal 2010.

Nederst til høyre:

Ill. 15. Holy Cross, St. Louis, 1867–1869, arkitekt C. H. Griese. Tårnet er senere endret etter stormskader. Foto: Concordia Historical Institute, St. Louis.

Til venstre: Ill. 16. Washington Prairie kirke. Foto: J. Chr. Eldal 2010. Til høyre: Ill. 17. Washington Prairie kirke. Detalj fra sydfasaden med kvademuring rundt vinduet. Foto: J. Chr. Eldal 2010.

som der er rød tegl. Der finner man for øvrig også igjen den spesielle kantmuringen med lys sandstein i teglsteinsformat rundt dører og vinduer som Griese hadde benyttet i stor grad på Old Main ved Luther College.

I St. Louis brukte Griese fremdeles fialer, de slanke småtårnene ved hjørnene som var så karakteristiske for Old Main og var vanlig i rundbogenstilen. I de nyere kirkene utenfor Decorah er de borte, og ser heller ikke ut til å ha vært vanlige i Grieses senere kirker for tysk-amerikanske lutherske menigheter. En karakteristisk detalj som er annerledes i kirkene i Iowa, spesielt i kirken på Washington Prairie, er bruken av kvadersteinsformer på hjørnene og rundt dører og vinduer. De er riktignok dannet av flere mindre steiner, noe som utvilsomt skyldes den lokale steinens materialeegenskaper med lagdeling og spalting, men det er tydelig at det er kvadersteinsmønster denne muringen skal forestille.

Til venstre: Ill. 18. Landsbykirken i Niedersachswerfen, Thüringen, 1869, arkitekt Conrad Wilhelm Hase. Foto: J. Chr. Eldal 2011.
Til høyre: Ill. 19. Niedersachswerfen, Thüringen, hovedinngang i tårnfoten. Foto: J. Chr. Eldal 2011.

Det er dokumentert at arkitekt Griese gjorde en ny reise til Tyskland 1869, samme år som han tegnet kirkene i Iowa. Hans reiserute er ikke kjent bortsett fra at han besøkte Worms der han tegnet skisser av Luther-monumentet og at han returnerte til Amerika med båt fra Bremen.⁴⁵ I Tyskland dette år sto for eksempel den tidstypiske, nygotiske landsbykirken i Niedersachswerfen i Vest-Thüringen ferdig, oppført også den i bruddstein og med bruk av kvaderstein som kanting av hjørner og åpninger. Man kan merke seg at heller ikke denne kirken har de alderdommelige hjørnefialene som helst hørte hjemme i den tidlige og såkalte romantiske fasen av nygotikken. Kirken her var tegnet av en meget fremstående arkitekt, professor Conrad Wilhelm Hase, som dessuten var den unge Grieses lærer den korte tiden han var student ved høyskolen i Hannover i 1850 og nå var etablert som en av arkitektfagets store autoriteter, spesielt innen den nygotiske stilretningen. Det er for svakt grunnlag for å påstå noe om en direkte påvirkning her, men en sammenligning med kirken i Niedersachswerfen kan vise at de nye norsk-amerikanske kirkene i Little Iowa var i takt med arbeider av en av Tysklands fremste arkitekter på denne tiden. I forhold til kirkearkitektur ute i den store verden var deres stilformer ikke nyskapende, men de var i høy grad moderne for sin tid.

Til venstre: Ill. 20. Madison lutherske kirke, Iowa, 1871–1873, arkitekt Johan Jackwitz. Fotografert etter orkanskadere, revet ca. 1906. Foto: i nåværende kirke. Til høyre: Ill. 21. First Lutheran Church i Decorah, Iowa, 1875–1876, arkitekt Andrew Anderson. Foto: J. Chr. Eldal 2012.

De nye kirkene i Iowa ble også bemerket i samtiden, riktignok i vendinger det ikke er helt enkelt å tolke konkret. I rapporten fra kirkeinnvielsen på Washington Prairie skrev Synodens månedsskrift *Evangelisk Luthersk Kirketidende* at dette var "uden Tvivl den smukkeste og smagfuldeste i vort hele Kirkesamfund", riktignok når man holdt "den store og kostbare" Vor Frelsers kirke i Chicago utenfor. Denne kirken i Chicago var nå nettopp innviet og var tegnet først i 1871, to år etter at man startet kirkebyggingen i Iowa. Det var tydelig at Grieses kirker var i fronten av en ny trend, og de skulle sammen med kirken i Chicago umiddelbart skape endringer i den lokale kirkebyggeskikken. Noen få eksempler viser dette tydelig.

Den lokale norsk-amerikanske byggmesteren Johan Jackwitz tegnet ny kirke i Madison som også hadde tilhørt pastor Korens prestegjeld Little Iowa.⁴⁶ Den ble oppført 1871–1873 og ble en enklere og liten variant av former fra de tre nye kirkene i nabosognene. Inne i Decorah fikk synodens menighet endelig sin egen kirke i 1874–1876 etter å ha holdt til i salen på Luther

College siden skolen ble bygget. Den nye kirken var således også collegets kirkebygning og ble reist med betydelig støtte også fra vide kretser utenfor menigheten i et større format og med rikere utstyr enn vanlig blant de norsk-amerikanske menighetene. Den ble tegnet av Andrew Anderson i Janesville, Wisconsin. Han var en bygdesnekker fra Hadeland som ble kirkebygger i Amerika og her tydeligvis fikk et stort løft i karriere og tegneferdigheter.

Felles for alle disse kirkene var at deres funksjon som lokaler for lutherske gudstjenester med luthersk liturgi krevde et alter for nattverdens sakrament. Det var en selvfølge for både tyske og norske lutheranere som kom fra forhold der deres lutherske tro var majoritetskultur, mens de i Amerika møtte kirkelige forhold der de ble minoriteter. Blant deres nye naboer i Midtvesten var andre protestantiske retninger langt mer vanlige. Disse fulgte tradisjoner etter andre reformatorer som Calvin og Zwingli. Deres kirker skulle ikke ha permanente altere som ble ansett som katolsk og uønsket, men kanskje et lett bord som kunne settes frem til nattverden hvis man hadde en liturgi som krevde det. Derimot hadde disse amerikanske kirkesamfunnene en sterk prekenkultur. Til dette tok man i løpet av 1800-tallets første halvdel i bruk talestoler eller katetre som gjerne ble plassert på podier eller scener og ga spillerom for en taler i mer heftig og overbevisende bevegelse i motsetning til det begrensede bevegelsesrommet i en tradisjonell prekestol. Hos lutheranerne var det *både* preken og altertjeneste som kjennetegner teologien og liturgien slik det også ble uttrykkelig fastslått i det tyske lutherske regulativet fra Eisenach i 1861.

Det savnes kildemateriale til å studere hvordan slike spesifikt lutherske forhold kan ha blitt manifestert i Luther College. Men vi vet i det minste at en av Den norske Synodes ledende teologer tok til orde for innredning av norsk-amerikanske kirker med alter i midtaksen og prekestol og døpefont på hver sin side. Og det skjedde dessuten i 1863 mens skolebygningen var under planlegging. Det ble begrunnet med at dette sammen med langkirkeformen og et kor som var skilt fra skipet, var den tradisjonelle og gode norske måten. Denne "smukke norske Kirkestil" ble begrunnet i liturgien. Amerikansk liturgi var derimot helt annerledes og man burde derfor slett ikke kopiere amerikanske kirker og deres innredning. At dette åpenbart også var en videreføring av de nye lutherske regler som var satt i system i Eisenach, ble derimot forbigått i taushet.⁴⁷ Om man også fulgte Eisenach-regulativet ved innredningen av skolens kirkesal vet man altså ikke lenger. Salen hadde imidlertid også profane funksjoner, og det kan godt ha ført til moderering av de nye lutherske kirkeromsnormene da det skulle innredes for flere formål.

Om innredningen av skolens kirkesal ikke er kjent, var det helt tydelig at normen fra Eisenach og norsk langkirketradisjon nå ble vanlig i Den norske Synodes nye kirkebygninger. I innvielsesberetningene i synodes tidsskrift finner man dem ofte omtalt som oppført i luthersk stil.

Den spesifikt lutherske innredningen med aksialt plassert alter flankert av prekestol og døpefont i overgangen mellom skip og kor finner man da også i de tre norsk-amerikanske kirkene arkitekt Griese tegnet på landsbygda utenfor Decorah. Om den nygotiske arkitekturen ikke var spesielt luthersk, var det ingen tvil om at innredningen var det.

Oppsummering og konklusjoner

Fellesnevneren for de behandlede bygningene var i utgangspunktet arkitektonisk kvalitet skapt av en enkelt arkitekt. Bygningene skiller seg dessuten tydelig ut med en markant og individuell arkitektonisk karakter fra den vanlige byggeskikken som ellers preget det meste man kjenner av norsk-amerikanske bygninger i dette området på denne tiden. Det har vært en viktig årsak til utvelgelsen for nærmere studium som har kunnet belyse påvirkningslinjer og forskjellige arkitektoniske og kulturelle forhold i disse bygningenes samtid.

De behandlede bygningene var alle solid rotfestet i lutherske kirkesamfunn og i samarbeidet mellom to forskjellige slike samfunn med utgangspunkt i Norge og Tyskland. Begge kirkesamfunn hadde behov for å bygge seg opp ved etablering av egne institusjoner i en ny verden. Samarbeidet medførte til dels kompliserte og konfliktfylte prosesser på områder som teologi og kirkepolitikk, men avdekket også forskjeller i kultur, noe som ble særlig tydelig i forskjellige syn på slaverispørsmålet blant teologene og det norske legfolket. Slike forhold inngikk i deler av beslutningsprosessene, og påvirket enkelte veivalg, men neppe den arkitektoniske formgivingen.

Bygningene var viktige markører i den kirkelige og kulturelle virksomheten. Det var tydeligvis av stor betydning for lederne å sørge for kompetent formgivning når noe så stort og nytt som institusjonen Luther College skulle bygges fra bunnen av. Dimensjonene, plasseringen i landskapet og tårnmarkeringen er alt sammen særlige uttrykk for betydningen av denne kunnskapens høyborg. Alt tyder på at kirkelederne fant arkitekten gjennom samarbeidet med sine tyskamerikanske kolleger. Resultatet ble en sterk stilmessig påvirkning fra Tyskland lignende den nordmennene også kjente fra nyere norsk arkitektur i gamlelandet skapt av innvandrete tyske arkitekter eller av de mange norske arkitektene med tysk utdannelse. Men de konkrete forbildene her er funnet i Tyskland og ikke i Norge. Colleet var for øvrig amerikansk som bygningstype og i sin landlige plassering, og var dermed også vel forankret i amerikansk kultur og tradisjon. Det var også vanlig at amerikanske colleges hadde kirkesamfunn som byggherrer uten at det resulterte i forskjellige typer arkitektur,⁴⁸ og det er da heller ikke identifisert noe spesielt luthersk i utformingen her, bortsett fra at man får tro at kirkesalen kanskje var mer tilpasset luthersk liturgi enn amerikanske tradisjoner for kirkelige møtesaler.

Det skyldes nærmest en tilfeldighet at det kan pekes ut et entydig og konkret tysk forbilde i fasadekomposisjonen for Luther College. Som generelt stilfenomen handlet rundbogenstil derimot mer om former som ble internasjonale innen de nådde Midtvesten, gjerne fortolket og omformet av amerikanske arkitekter og bygningsfolk på veien.

Vel så internasjonal som rundbogenstilen i Luther College var nygotikken i de norsk-amerikanske kirkebygningene som Griese var arkitekt for. Men det var likevel tydelig at hans varianter gikk mindre i angelsaksisk retning enn i den tyske retningen som var definert og forankret i regulerende vedtak blant tyske lutheranere i Eisenach i 1861. Men også i Tyskland måtte lutheranerne dele nygotikken med både katolikker og andre protestanter. Derimot fikk Grieses norsk-amerikanske kirker mer merkbar luthersk egenart når man ser på innredningen med aksialt alter flankert av prekestol og døpefont. Det var altså en generell luthersk bakgrunn som ga seg utslag i disse kirkene, ikke nødvendigvis samarbeidet med en enkelt tysk-amerikansk synode eller en arkitekt man hadde funnet gjennom dette samarbeidet. Men arkitekten var ansvarlig for utformingen innenfor de generelle lutherske rammene, og han var nok preget av sin tyske bakgrunn, etter hvert trolig også av utvikling i sin tysk-amerikanske kultur.

De nye kvalitetene og særtrekkene som Grieses kirkebygninger introduserte, fikk umiddelbart stor betydning i området rundt og satte sitt preg på flere nye norsk-amerikanske kirker i nærheten. Arkitekt Griese bidro således til en stilmessig modernisering av det norsk-amerikanske kirkebyggeriet i perioden, men også andre nye impulser på dette området ble nå raskt så sterke og mange at noen varig og mer utstrakt virkning vanskelig kan defineres og måles. Her har det likevel vært mulig å gi innblikk i en endringsprosess i dette områdets byggeskikk som peker utover de enkeltbygningene som var utgangspunkt for undersøkelsen.

Kilder

- Bednarek, Andreas, "Carl August Schramm – Architekt, Baubeamter und Pädagoge". I: Bednarek (red.), *Carl August Schramm: Beiträge zur Architektur der Oberlausitz*, i serien Neues Lausitzisches Magazin, Beiheft 6, Görlitz: Verlag Gunter Oettel 2008, s. 8–24
- Bednarek, Andreas, "Schramm, Carl August", 9.5.2011, *Sächsische Biografie*, <http://www.isgv.de/saebi> (nedlastet 7.10.2014)
- Bothne, Gisle, *Luther College 1861–1897, Decorah 1897*
- Brunt, Walter Van (red.), *Duluth and St. Louis County, Minnesota: their story and people*, Chicago og New York 1921
- Cleveland Architects Database*, <http://planning.city.cleveland.oh.us/landmark/archIntro.html> (nedlastet oktober 2014)
- Curl, James Stevens, *A Dictionary of Architecture*, Oxford og New York 1999
- Danske i Amerika*, Minneapolis og Chicago 1908
- Die Matrikel der höheren Gewerbeschule der polytechnischen Schule und der technischen Hochschule zu Hannover*, Hildesheim 1988, b. 1 og 3
- Dolgener, Dieter, *Historismus: Deutsche Baukunst 1815–1900*, Leipzig 1993

- Eidal, Jens Christian, *Med historiske forbilder: 1800-tallet. Kirker i Norge*, b. 3, Oslo 2002
- Eidal, Jens Christian, "Det alminnelige og det overraskende i kirkebyggeskikken: to løsninger i det landlige norske Amerika 1892–94", *Hikuin*, b. 33, Højbjerg 2006, s. 99–114
- Eidal, Jens Christian, "American, Norwegian, or Lutheran? Main features of Early Norwegian Church Architecture in the Upper Midwest, 1850–1870", *Norwegian-American Studies*, b. 36, Northfield 2011a, s. 3–44
- Eidal, Jens Christian, "Altarpieces in Early Norwegian Lutheran Churches in America", *Norwegian-American Essays 2011*, Oslo 2011b, s. 135–157
- Emigranten* (Madison, Wisconsin), 14. oktober 1864
- Emigranten*, 30. oktober 1865
- Emigranten*, 21. oktober 1865
- Evangelisk Luthersk Kirketidende* 1874
- Gebhard, David og Gerald Mansheim, *Buildings of Iowa*, New York: Oxford University Press 1993
- Goode, Patrick, *The Oxford Companion to Architecture*, b. 2, Oxford 2009
- Harris, Cyril M., *American Architecture: An Illustrated Encyclopedia*, New York og London 1998
- Hegg, Elaine A. Myhre, *The story of Washington Prairie and the land beyond: 1800–2002*, Calmar, Iowa [ca. 2003], privat trykk
- Johannesen, Eric, *Ohio College Architecture before 1870*, Historic Ohio buildings Series, b. 1, u.st., The Ohio Historical Society 1969
- Kilde, Jeanne Halgren, *When Church became Theatre: The Transformation of Evangelical Architecture and Worship in Nineteenth-Century America*, Oxford 2002
- Kirkelig Maanedstidende* (fortsatt som *Evangelisk Luthersk Kirketidende*), 1864 og 1865
- Larsen, Laur., "Indberetning til Synoden fra Bygningskomiteen [sic!] for det Norske Luthercollege i Decorah", *Beretning om det 3die overordentlige Synodemøde for den norsk-evangelisk-lutherske Kirke i Amerika. Afholdt i Gjerpen Kirke, Manitowoc Co., Wis., fra 20de–28de Juni 1866*, Madison, Wisconsin u.å., s. 70–80
- Lovoll, Odd. S., *Det løfterike landet*, revidert utgave, Oslo: Universitetsforlaget 1997
- Luther College through sixty years: 1861–1921*, Decorah 1922
- Meeks, Carroll L. V., "Romanesque before Richardson in the United States", *Art Bulletin*, vol. 35, 1/1953, s. 17–33
- Mindeblade i anledning af festen til fädrenes minde i Madison og Lincoln Menigheder, Decorah 1909
- Mueller, Raymond A. m.fl., *In Commemoration of the One Hundred Twenty-Fifth Anniversary of Holy Cross Ev. Lutheran Church: 2650 Miami Street: St. Louis, Missouri 63118* (private print [1982 el. 1992?], eksemplar sett i Holy Cross Lutheran Church, St. Louis, juni 2012)
- Nelson, David T., *Luther College 1861–1961*, Decorah 1961
- Nelson, Clifford E. og Eugene L. Fevold, *The Lutheran Church among Norwegian-Americans: A History of the Evangelical Lutheran Church*, b. 1, Minneapolis 1960
- Norlie, O. M., *Norsk Lutherske Menigheter i Amerika 1843–1916*, Minneapolis 1918
- Norlie, O. M. m.fl. (red.), *Luther College through Sixty years 1861–1921*, Minneapolis 1922
- Ottesen, Jakob Aall, "Lidt om Kirkebygning", *Kirkelig Maanedstidende* 1863, s. 171–75
- Schwieterman, Joseph P., *When the Railroad leaves Town: American Communities in the Age of Rail Line Abandonment*, Kirksville, Missouri 2004
- Spitzner-Schmieder, S. og J. Tomlow, *Das Schüллерverzeichnis der Baugewerkeschule Zittau 1840–1977 – Umschrift*, i serien Wissenschaftliche Berichte der Hochschule Zittau/Görlitz, spesialnummer 2617, 116/2013, Zittau 2013
- Stavanger Lutheran Centennial, Ossian, Iowa, 1869–1969*, u.st. 1969
- Vor Frelsers norsk evangeliske lutherske menighed i Brooklyn, New York*, Minneapolis 1916
- W. G. P., "Donations Received by Concordia Historical Institute", *Concordia Historical Institute Quarterly*, b. 1, 2/1928, s. 47

Noter

- 1 *Illustrated Historical Atlas of the State of Iowa*, sitert etter Gebhard og Mansheim 1993, s. 379.
- 2 Lovoll 1997, s. 74, 116–21; se også Nelson og Fevold 1960 for en bredere fremstilling.
- 3 Lovoll 1997, s. 74, 116.
- 4 Lovoll 1997 s. 117–18; Nelson og Fevold 1960, s. 162–64, 172.
- 5 Nelson og Fevold 1960, s. 174, 185.
- 6 Nelson og Fevold 1960, s. 186–87.
- 7 Larsen 1866, s. 70–71; Bothne 1897, s. 60, 63.

- 8 Referat fra synodens kirkerådsmøte 23. januar ff. 1864, *Kirkelig Maanedstidende* 1864, s. 108. Cleveland Architects Database oppgir at kompaniskapet startet i 1866. De bevarte 16 brev om prosjekteringen i Luther College Archives er fra perioden mai 1864 – april 1865 og er alle signert av Griese alene.
- 9 *Emigranten* 30. oktober 1865.
- 10 *Danske i Amerika* 1908, s. 351 og Brunt 1921, s. 998. Biografiene er supplert/korrigert med vanlige genealogiske kilder som kirkebøker, folketellinger og skipslistene, de amerikanske kildene er i stor grad tilgjengelige på den genealogiske hjemmesiden www.ancestry.com. Opplysninger er dessuten utvekslet med etterkommere i USA. Brunt 1921 opplyser at G. skal ha avsluttet sitt "master work" i København. Elevlister for arkitekter og håndverkere ved Kunstakademiet i København er undersøkt i Danmarks Rigsarkiv uten funn av spor etter Griese.
- 11 Folketelling 1835, Lütjenburg, Holsten, <http://www.ddd.dda.dk> (nedlastet mai 2010); "C.H. Gries" flyttet fra Nykøbing Falster til Nakskov 3. desember 1846, Innvandrerdatabasen, <http://www.ddd.dda.dk> (nedlastet 31.10.2010); Folketelling 1850, København, <http://www.ddd.dda.dk>, ("Carl Heinrich Gris", flere feiltranskriberinger: Yrke "konen" istf. "Muurersvend", fødested "Hurtigborg i Helsteen" istf. "Lütiesborg i Holsteen") (nedlastet 14.5.2010).
- 12 *Die Matrikel* 1988, b. 1 s. 74, b. 3 s. 30.
- 13 Datteren Emma Julia født 20. juli og døpt 22. september 1850, kirkebok Fanefjord sogn, Præstø Amt, <http://www.sa.dk/ao/>.
- 14 Biografiene fra 1908 og 1921 forteller at han emigrerte i 1848, henholdsvis i 1840-årene, og senere returnerte til Danmark. I 1908 het det at han bodde åtte år i Cleveland og reiste til Danmark for å gifte seg i 1856. I 1921 het det derimot at han returnerte fra USA etter fem år for å fullføre sin utdanning som arkitekt og "builder" i Hannover. Naturaliseringen i USA og innreisen i 1857 er dokumentert i databasen www.ancestry.com.
- 15 *Cleveland Architects Database*, "Carl H. Griese". I skipslisten ved ankomst til New York i mai 1857 er han innført som "farmer", en opplagt feilskrift som ikke bidrar til avklaring.
- 16 Et mål for norsk bosetting antydes av at den første norske menighet i Ohio ble stiftet i Cleveland så sent som i 1875 med bare 27 medlemmer, Norlie 1918, b. 2, s. 267. Reisetid for posten er beregnet ut i fra datering og påført mottaksdato på brevene om byggesaken fra Griese i Cleveland til professor Brandt i Decorah 1864–1865, Luther College Archives.
- 17 *Danske i Amerika* 1908, s. 351.
- 18 Mueller 1982/1992, s. 21.
- 19 Trykte kilder til Luther Colleges første bygningshistorie bygger i stor grad på hverandre med Larsen 1866 som den første og mest utførlige, mens en supplerende beskrivelse finnes i referat fra innvielsen i *Emigranten* 21. oktober 1865. Senere behandling av bygningshistorien for Old Main ser alle ut til å bygge på disse to kildene. De viktigste senere historikkene er Bothne 1897; Ylvisaker 1890, *Luther College* 1922, Nelson og Fevold 1960, Nelson 1961.
- 20 Bothne 1897, s. 64–68; møtereferater januar 1864 og 1865, *Kirkelig Maanedstidende* 1864, s. 108–09, 1865, s. 67.
- 21 The Milwaukee & St. Paul Railway fra Chicago ble bygget gjennom denne delen av Iowa i 1869 med et 10 mile langt sidespor til Decorah samme år, Schwieterman 2004, s. 135–39.
- 22 Bothne 1897, s. 64–66.
- 23 Bothne 1897, s. 67–74.
- 24 Bothne 1897, s. 76–77.
- 25 Finnes i Luther College Archives. Takk til arkivar Rachel Vagts for arkivsøket.
- 26 Bothne 1897, s. 74–75.
- 27 Bothne 1897, s. 44–45.
- 28 Bothne 1897, s. 46, 81, ill. s. 8/9, 48/49, 80/81, 112/113.
- 29 *Emigranten* 14. oktober 1864.
- 30 Se "Round Arch style" i Harris 1998, s. 281, og "Rundbogenstil" i Curl 1999, s. 574 og Goode 2009, s. 788.
- 31 Johannesen 1969, s. 50.
- 32 Johannesen 1969, s. 31–35, 45–53.
- 33 For eksempel Old University i Chicago fra slutten av 1850 årene med sin borglignende rundbuestil og den svært tidlige nygotiske borgformete bygningen til University of the City of New York ved Washington Square fra 1833, begge senere revet.
- 34 Bednarek 2008, s. 13–17.
- 35 Spitzner-Schmieder 2013. Professor Jos Tomlow, Hochschule Zittau/Görlitz takkes for opplysninger fra elevregistret pr. epost oktober 2014.
- 36 Dolgner 1993, s. 30.
- 37 Bednarek 2011.
- 38 *Stavanger* 1969, upaginert.

39 *Vor Frelsers* 1916, s. 25. Kirken lå i Henry Street, Brooklyn, mellom Rapelye og Coles Streets og er senere revet. Menigheten ble i perioder betjent av vikarprester fra Synodens lederskap i Midtvesten, bl.a. den senere bestyrer Laur. Larsen ved Luther College og pastor Vilhelm Koren.

40 Historiske opplysninger om kirkene er hentet fra en rekke kilder: *Evangelisk Luthersk Kirketidende* 1874 s. 11–12 (Washington Prairie og Stavanger), s. 728–29 (Glenwood); Hegg 2003; Protokoll over de kirkelige Forhandlinger i Little Iowa Norsk-Evang.Lutherske Menighed, ført av pastor Vilhelm Koren, Luther College Archives, Decorah, Iowa.

41 *Evangelisk Luthersk Kirketidende* omtaler i innvielsesrapportene ofte håndverkere av mange slag. Bare unntaksvis er navnene ikke norske. Enkelte blir også anbefalt av redaksjonen for fremtidig kirkebygging. Se også Eldal 2006 og 2011 der bruk av norsk-amerikanske håndverkere ved kirkebygging er dokumentert i større bredde.

42 For oversikter over totårnfasader, se for eksempel Meeks 1953 og Kilde 2002. Kilde gir dessuten den første inngående presentasjon av periodens nye planformer i amerikansk kirkearkitektur.

43 Eldal 2011a, s. 4–9. Eisenach-regulativet er mer utførlig behandlet på norsk i Eldal 2002, s. 39–40.

44 Eldal 2006.

45 Pass utstedt 10. april 1869, ankomst New York fra Bremen registrert 18. september, www.ancestry.com; Grieses tegninger fra Worms er dokumentert hos W.G.P. 1928, s. 47.

46 *Mindeblade* 1909, upaginert.

47 Ottesen 1863. Se også Eldal 2011a, s. 4–9; Eldal 2011b, s. 140–43.

48 Johansen 1969, s. 48–50. Han omtaler The Episcopal Church (med historisk bakgrunn i Church of England) som et unntak med nygotikken i stor grad som offisiell stil.